

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2006 / Vol. XXV / 1-2 / 7-28

Originalni naučni rad
UDK: 343.971
343.91-053.6

SAVREMENE KONCEPCIJE MORALNOG RAZVOJA OD ZNAČAJA ZA PREVENCIJU MALOLETNIČKE DELINKVENCije

Danka M. Radulović
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd

Moralni razvoj ima veoma važnu ulogu u etiologiji delinkvencije. Rezultati brojnih empirijskih studija dosledno, pouzdano potvrđuju da je defektan moralni razvoj veoma značajan faktor antisocijalnog i kriminalnog ponašanje uopšte, posebno povezan sa ranom delinkvencijom koja je jedan od najboljih prediktora odraslog honičnog kriminalnog ponašanja. Do danas nije postignut konsenzus oko mehanizama koji leže u osnovi moralnosti, te da bismo uspešno prevenirali delinkvenciju moramo uzeti u razmatranje različita objašnjenja moralnog razvoja. U ovom radu prikazana su najznačajnija psihološka gledišta moralnog razvoja relevantna za prevenciju maloletničke delinkvencije i kriminala uopšte. Neka od njih nisu prisutna u našoj literaturi (Morashova, Haanova, Warrenova) iako služe kao osnov novijim teorijama delinkvencije. Uspešni preventivni programi morali bi integrisati varijable iz različitih teorija moralnosti kako bi se osnažili faktori zaštite važni za dostizanje moralne zrelosti (empatija, orijentacija na druge i sl.) i redukovali faktori rizika odgovorni za defektnu i inverznu moralnost (prokriminalni uzori i sl.).

KLJUČNE REČI: *moralni razvoj / maloletnička delinkvencija / psihološka objašnjenja*

1. UVOD

Empirijska istraživanja u području psihologije kriminala pokazala su da je amorálnost u čijoj varijansi dominira primarni faktor identifikovan kao prokriminalni sistem vrednosti u najvećoj neposrednoj vezi sa delinkventnim ponašanjem (Momirović i dr. 1996; Vučinić i dr. 1996). Studije su, takođe, pokazale da su punoletni kriminalci kojima je kao maloletnicima izrečena neka sankcija za počinjena krivična dela znatno amorálniji od kriminalaca kojima je neka sankcija za počinjena krivična dela izrečena tek kada su bili punoletni (Momirović i dr. 1995; Momirović i dr. 1996). U istraživanju Radulović i dr. (1997) analizirane su razlike u stepenu amorálnosti 176 maloletnih delinkvenata kojima su za počinjena krivična izrečene institucionalne sankcije i jednog uzorka od 362 punoletna kriminalca osuđena na kaznu zatvora i utvrđeno je da su maloletni delinkventi značajno i znatno amorálniji od punoletnih kriminalaca. U ovom kao i u nizu drugih istraživanja dokazano je da je intenzitet amorálnosti značajan indikator rane sklonosti ka delinkventnom ponašanju (Blair, 1995; Momirović, 2002). Iako nema sumnje da je povišen stepen amorálnosti jedan od značajnih indikatora rane i trajne sklonosti ka kriminalnom ponašanju, moguće je postaviti veoma različite čak i suprotstavljene hipoteze u pokušaju da se takav nalaz objasni. Ovo unosi priličnu konfuziju u oblasti prevencije maloletničke delinkvencije, a da i ne pominjemo da se u našoj literaturi gotovo i ne sreću neka savremena shvatanja o razvoju moralnosti, na primer ona u čijoj je osnovi dimenzija „orijentacija na druge”. Zato ćemo, ne ulazeći u širu raspravu o poreklu i prirodi moralnosti, uz opštepoznate savremene teorije, prikazati i neke novije psihološke koncepcije moralnosti relevantne za prevenciju kojima se u kriminološko-psihološkoj literaturi objašnjava delinkventno ponašanje.

2. SAVREMENE PSIHOLOŠKE KONCEPCIJE MORALNOG RAZVOJA OD ZNAČAJA ZA DELINKVENCIJU

Kognitivni pristup razvoju moralnosti

U teorijskom objašnjenju moralnog razvoja dugo je primat imala psihoanalitička orijentacija prema kojoj je moralnost produkt superego strukture, čije su funkcije moralna savest (savest), samokontrola i stvaranje ideala. Za razliku od psihoanalitičara većinu savremenih, empirijski orijentisanih teoretičara prevashodno zanima kognitivni aspekt moralnosti. Otuda je pažnja istraživača moralnog razvoja primarno usmerena na moralno suđenje i moralno rezonovanje. Piaget (1948) je među prvima proučavao kako simbolizujemo i organizujemo socijalna pravila i pravimo suđenja zasnovana na takvoj organizaciji. On je smatrao da se moralnost razvija kroz seriju koraka, od kojih svaki stupanj zavisi od onog prethodnog i od intelektualnih sposobnosti i socijalnih očekivanja pojedinca.

Razvojni psiholog Lawrence Kohlberg (1984) je suštinski revidirao Piagetovu teoriju i oživeo interes za istraživanje moralnog razvoja. Njegova kognitivističko razvojna teorija moralnosti, jedna je od najuticajnijih, a takođe se odnosi na moralno suđenje kao najvažniji aspekt moralnog ponašanja. Karakteristike, kvalitet i stepen razvoja moralnog rasuđivanja zavise od nivoa razvoja kognitivnih unutrašnjih struktura, koje oblikuju spolja vidljivo ponašanje. Te kognitivne strukture pojavljuju se u nepromenljivim, diskontinuiranim stupnjevima razvoja, a povezane su sa univerzalnim stupnjevima razvoja kognicije (koji leže u osnovi promena u moralnom rezonovanju). Pojedinaac mora razviti karakteristike i veštine nižeg moralnog stupnja, pre nego što dostigne viši stupanj. Moralni razvoj, po Kohlbergu, prolazi kroz tri primarna stupnja: prekonvencionalni, konvencionalni i postkonvencionalni. Svaki primarni stupanj podeljen je na subsekvence, rane i kasne, a ukupno ih je šest: orijentacija ka kazni i poslušnosti zbog moguće kazne, naivni instrumentalni hedonizam, konformizam koji traži odobravanje drugih (moralnost "dobrog dečaka ili divne devojčice", koji uspostavljaju dobre odnose i postižu odobravanje), moralnost proistekla iz respekta autoriteta, moralnost sporazumevanja

(tzv. "kontraktualna"), moralnost vezana za poštovanje individualnih prava i demokratski prihvaćenih zakona i moralnost proistekla iz individualnih principa zasnovanih na savesti pojedinca.

U fazi ranog prekonvencionalnog stupnja, individua se ponaša jedino tako da obezbedi nagrade i izbegne kazne. Ona još uvek nije razvila pojam o dobrom i lošem i zbog toga je u suštini amoralna. Takva orijentacija karakteriše decu ispod sedam godina, ali se sreće i kod odraslih kriminalaca. Tokom kasnijeg prekonvencionalnog stadijuma, ispravnom akcijom smatra se ona kojom se zadovoljavaju vlastite potrebe, pa i ta faza reflektuje sebičnu orijentaciju, koja razmatra potrebe drugih samo do stepena do koga će im to biti vraćeno. Po Kohlbergu (1984), međuljudski odnosi na ovom stadijumu se posmatraju kao na tržištu, isključivo su motivisani težnjom da se od drugih nešto pribavi. U relacijama sa ljudima u potpunosti izostaju lojalnost, zahvalnost ili pravednost, a jedini cilj je korišćenje drugih. Osoba razvija izvesno razumevanje da, kako bi pribavila nagrade mora raditi sa drugima, ali je naglasak još, veoma mnogo, na zadovoljenju vlastitih potreba.

Rani maloletni delinkventi se u moralnom pogledu nikada ne razviju dalje¹ od prekonvencionalnog stadijuma. Po Kohlbergu, inače, ljudi

¹ U fazi ranog konvencionalnog stadijuma "dobrog dečaka ili divne devojčice", ponašanje je usmereno ka sticanju socijalnog priznanja i prihvatanja, posebno od grupe. Dete se konformira za stereotipnom slikom onog što većina članova vršnjačke grupe smatra prihvatljivim ponašanjem. Da bi pribavila socijalne nagrade i izbegla kazne, osoba će biti "dobra i divna". Tokom ovog stadijuma pojavljuje se savest i sposobnost da se oseća krivica. Na kasnom konvencionalnom stadijumu, osoba čini stvari zbog dužnosti i respekta prema autoritetu. Kasni konvencionalni stipanaj često je kategorisan kao moralnost "zakona i reda", zbog njegovog snažnog naglaska na bespogovornom poštovanju autoriteta, konvencionalizmu i rigidnim pravilima ponašanja. Poslednji i najviši stupanj moralnog razvoja, postkonvencionalni, dostigne samo mali broj ljudi. Da bi se dostigao ovaj stupanj, osoba mora imati kognitivne sposobnosti da apstahuje i opaža iznijansirano, a ne crno-belo. Tokom ranog prekonvencionalnog stupnja korektne akcije i postupci određeni su principima koji reflektuju cenjenje opštih pravila pojedinaca, kao i standarda koji su bili kritički ispitani i dokazani od strane društva. To zahteva balansiranje prava pojedinca i društva. Uz uzimanje u razmatranje onog što je demokratski, rana postkonvencionalna moralnost počiva na ličnim vrednostima u razmatranju

napreduju kroz stadijume po različitim stopama i dostižu ih na različitim uzrastima u životu. Razvoj moralnog suđenja zavisi od intelektualnih sposobnosti i životnog iskustva pojedinca. Tako neko može imati kognitivne sposobnosti neophodne za razvoj viših stadijuma moralnosti, ali mu može nedostajati socijalno iskustvo. S druge strane, uprkos adekvatnog moralnog odgajanja, pojedincu može nedostajati kognitivna sposobnost da apstrahuje i generalizuje moralne principe, koji su uključeni u više stupnjeve. Nejasno je, međutim, šta je to što čini adekvatno moralno odgajanje ili adekvatno životno iskustvo. Kohlberg je ustanovio da većina maloletnih delinkvenata u moralnom pogledu ostaje na ranom ili kasnom prekonvencionalnom stupnju.

Iz njegovih postulata proizilazi da je defektna moralnost kao osnov za pojavu delinkvencije rezultat individualnog kognitivnog razvoja pojedinca kao i učenja pod dejstvom okruženja. Značajan broj istraživanja pružio je podršku vezi između delinkvencije i moralnog razvoja (Raine, 1993). Ali, uprkos tome, kritičari tvrde da Kohlbergova teorija ima probleme sa validnošću postuliranih koncepata. Npr. Kohlberg protežira ideju o univerzalnoj moralnosti, što je veoma kritikovan koncept. Takođe, on sumnja da devijantna subkultura utiče na moralni razvoj, dok drugi istraživači za to pružaju evidenciju. I što je najvažnije, po mišljenju mnogih autora, kognitivni modeli, sami za sebe, ne mogu objasniti odsustvo moralnog

ispravnog i neispravnog ponašanja, koje ne moraju da se slažu sa vrednostima društva. Naglasak je na "zakonskoj tački gledišta", ali sa razumevanjem da treba menjati nepravedne zakone. Kasni postkonvencionalni stadijum, dostižu osobe koje postupaju prema odlukama savesti i prema vlastito izabranim etičkim principima, koji se odlikuju logičkom razumljivošću, univerzalnošću i konzistencijom (Kohlberg, 1977). Moralni principi su visoko apstraktni i etični, odlikavaju univerzalne principe pravednosti, reciprociteta i jednakosti ljudskih prava.

Kohlberg nije pretpostavio da je većina moralnih suđenja ljudi ograničena na jedan stadijum. Pre veruje da ljudi najčešće pokazuju širok opseg moralnih suđenja, koje se grupišu oko jednog stadijuma, što znači da uvažava činjenicu da situacioni faktori mogu uticati na trenutno suđenje osobe. Kohlbergova teorija posebno ističe racionalnost osobe u ponašanju, zbog čega ono što posmatraču može izgledati neetično ili antisocijalno ponašanje, iz perspektive aktera, ne mora zvučati tako. Zato, prema autoru teorije, treba pokušati da se razumeju namere, pre nego što se donesu zaključci o nečijem ponašanju.

ponašanja delinkvenata koji nisu intelektualno hendikepirani s obzirom na normalnu populaciju.

Koncepcije koje počivaju na dimenziji “orijentacija na druge”

Istraživači kao što su Haan (1978), Gulligan (1982) i Morash (1983), Kohlbergovim univerzalnim moralnim principima kao prilično apstraktnim pravilima, zasnovanim na pravednosti i fer odnosu, pridodaju dimenziju orijentacije na druge. Gilligan to naziva “kontekstualni relativizam”, Haan “interpersonalna moralnost”, a Morish “rezonovanje orijentisano na druge”. Bez obzira na naziv, svaka od ovih kategorija fokusira se na stepen do koga osoba razvija odgovornost, brigu i zanimanje za druge, odnosno dimenziju orijentacije na druge.

Umesto da objašnjavaju delinkventno ponašanje kao neadekvatno apstraktno moralno rezonovanje ili nedostatak osećanja za fer odnose, oni ga određuju uz pomoć dimenzije orijentacije na druge, stavljajući naglasak na stepen do koga je osoba razvila empatiju. Empatija predstavlja bazu moralnosti, a moralnost se sastoji od osećanja obaveze da se staramo, ne samo za vlastitu dobrobit, već i za dobrobiti drugih. Empatija kao osnovni unutrašnji diktat, određuje istinsku moralnost, pre nego postupci sračunati na sticanje nagrada ili na izbegavanje kazni. Što je više osoba empatična, manje je violentna i manje pozleđuje druge. Istraživači koji su se bavili proučavanjem dimenzije orijentacije na druge, iznose zanimljive nalaze. Izgleda, na primer, da dečaci razvijaju empatiju i brigu za druge na docnijem uzrastu nego devojčice, obično posle adolescencije (Morash, 1983). Hoffman (1977) sugerise da je, u stvari, empatija bolje razvijena kod žena nego kod muškaraca na svim stadijumima, ali ga drugi autori kritikuju da je takav zaključak posledica korišćenog metoda merenja (jer se npr. muškarci ustežu da priznaju da brinu o drugima). Potrebno je još mnogo istraživanja da se ustanovi da li zaista postoje polne razlike u empatičnosti, a ako postoje to bi pomoglo da se objasni disproportionalno visoka stopa muškog violentnog kriminala u odnosu na ženski.

Na ovom stupnju znanja jasno je da je kvalitet porodičnog okruženja, kritičan u razvoju amoralna, kao bitnog aspekta u etiologiji maloletničke

delinkvencije. Morash (1983) primećuje da je porodica posebno važna u razvoju brige, empatije i orijentacije na druge kod svojih najmlađih članova. Dezorganizovane, nestabilne porodice, sa roditeljima čije vlastito osećanje pravednosti i empatije nije visoko razvijeno, verovatnije će razviti buduće generacije sa sličnom orijentacijom prema drugima. A takvih porodica ima u svim ekonomskim slojevima. Čak i kada roditelji nisu kriminalci, njihova komunikacija može diskretno promovisati delinkventno ponašanje, npr. poručujući: “kad god možeš, uzmi sve što možeš, ne osvrćući se na druge”. Takva porodica ne ohrabruje i ne potkrepljuje empatično ponašanje svojih mladih članova. Niti omogućava da se kod njih razviju emocije vezana za odnos prema drugima, na kojima se temelji moralnost, kao što su: saosećanje, altruizam, praštanje, osećanje krivice, odnosno griže savesti i sl. Zbog manjkavosti u socijalnim emocijama, u moralnom rasuđivanju prevladava nezrela, egoistično-hedonistična orijentacija na vlastite potrebe i potpuno zanemarivanje drugih, nepostojanje nelagodnosti zbog takvog odnosa prema drugima, a da i ne govorimo o nespremnosti na žrtvu i odricanje u korist drugih, što sve rezultira kršenjem socijalnih i zakonskih normi još u fazi maloletništva.

Vredan doprinos razumevanju pojave moralnosti kod male dece, pružio je eksperimentalni rad Kagana (1981, prema Bartol, 1995), Hoffmana (1984) i Turiela (1983).

Kagan je eksperimentalno dokazao da su deca između 18 meseci i dve godine senzitivna na standarde odraslih i sposobna da ih u ponašanju zadovolje, a svesna su i vlastite pozicije u vezi sa onim šta smeju i šta ne smeju da učine. U to vreme stečeni standardi povezani su sa čistoćom, integritetom vlasništva i nanošenjem imovinske štete, povredom i nanošenjem štete drugima i higijenskim navikama. Usvojeni standardi su biološki korisni i od pomoći su deci u inhibiranju agresivnih impulsa, npr. prema braći i sestrama. Konsekventno tome, kod budućih delinkvenata, već na uzrastu od dve godine dolazi do neadekvatnog razvoja unutrašnjih standarda i razvija se sklonost ka agresivnom i opozicionom ponašanju.

Među mnogim razvojnim modelima koji postuliraju hipotezu o neposrednoj ulozi empatije i drugih socijalnih emocija, kao preduslova za moralno ponašanje je i Hoffmanov (1991) koncept moralnog razvoja.

Po njemu su čak i veoma mala deca u biološkom smislu, pripremljena da uče moralno ponašanje, budući da su selektivno osetljivi na emocionalne reakcije drugih – posebno na njihovu tugu, žalost i patnju. Hoffman je otkrio da posmatranje tuge kod drugih aktivira reakciju empatije kod veoma male dece. Otuda on moralno ponašanje vezuje za pojam tzv. "empatijskog afekta", biološki zasnovanog motiva, nastalog prirodnom selekcijom, kroz evoluciono prilagođavanje ljudi (Hoffman, 1991). Osnovna funkcija empatijskog afekta je da se bude pouzdan i prosocijalno orijentisan. Urođeni odgovori "empatijskog žaljenja", registruju se u detinjstvu, čak i pre nego što deca imaju kognitivni kapacitet da razlikuju druge od sebe samih. U skladu s tim, svako instrumentalno ponašanje, koje služi da redukuje žalost drugih, takođe, služi i da olakša vikarijsku žalost deteta.² Tako, veoma malo dete može naučiti da ispolji prosocijalno ponašanje, znatno pre nego što je u stanju da konceptualizuje njegove efekte na druge. Tendencija pojedinca da se uključi u prosocijalno ponašanje, izgleda da je prilično stabilna od ranog uzrasta³ poput suprotne tendencije budućih delin-

² Hoffmanov model prosocijalnog ponašanja donekle je sličan Hirshleiferovom (1987) i Guarantorovom i Frankovom (1988) modelu razvoja emocija: redukcija anksioznosti koja usledi kao rezultat kooperativnog i prosocijalnog ponašanja, potkrepljuje takvo ponašanje. S druge strane, da bi izbeglo porast anksioznosti koji kroz generalizaciju stimulusa, usledi nakon antisocijalnog ponašanja, pred pretnjom da će biti kažnjeno, dete redukuje antisocijalne postupke ili misli.

³ U prvoj godini, deca reaguju na tugu, patnju i žalost kod drugih, kao da se ona dešava njima samima. U drugoj godini, kada već imaju svest o tome da su drugi odvojeni od njih, oni su u stanju da osete simpatiju, i da nude komfor drugima. Takvi postupci još uvek su neadekvatni i sugerišu da deca opažaju emocije drugih kao da su njihove. Kada drugi mališan plače, dete apeluje na svoju majku da mu ugoditi, čak i kada je majka detata koje je tužno, prisutna. Oko treće godine u igri dolazi do pružanja uloga i dete je tada u stanju da shvati da se osećanja drugih mogu razlikovati od njegovih. U četvrtoj godini empatička tuga rezultira time da dete nudi odgovarajuću pomoć. U srednjem detinjstvu vide se dalje promene u empatiji. Deca tada više saosećaju sa onima koji su sličniji njima, nudeći manje pomoći "autsajderima". Međutim, kada je patnja drugih prevelika, oni pokazuju tendenciju da se povuku. Osim toga, na tom se uzrastu deca zanimaju za posledice produžene dugotrajne žalosti i patnje drugih ljudi, čak i nepoznatih, dalekih grupa ljudi kao što su žrtve rata.

kvenata, da se uključe u antisocijalno ponašanje. A šta će biti dominantna sklonost, zavisi od toga da li je ostvaren prelaz sa empatičkog afekta na simpatijsku reakciju. Naime, shodno Hoffmanovom modelu, motivacija za rano prosocijalno ponašanje je egocentrična. Proizilazi iz potrebe deteta da redukuje vlastita averzivna osećanja pobuđenosti i patnje. Kako dete raste, povećava se opseg signala i stimulusa koji mogu pobuđivati "vikarijsku tugu", a uvećavanje "vikarijske patnje" posledica je klasičnog i operantnog uslovljavanja. Eventualno, kada dete razvije kognitivne sposobnosti da "igra uloge" ili da sagleda stvari iz druge perspektive, empatijska patnja se okreće u "simpatijsku patnju", koja motiviše na prosocijalno ponašanje i tek ona se može interpretirati kao intencionalno, altruističko i moralno ponašanje. Rani delinkventi nikada ne dostignu fazu "simpatijske tuge", zbog čega kod njih dominira egocentrična orijentacija. Oni postupaju intencionalno nekooperativno i prevarantski, jer nisu postigli takav stepen kognitivnog razvoja, na kome je moguće uvažavati emocije drugih, odnosno nisu kao deca, prešli sa od empatijskih na simpatijske odgovore. Ovaj prelaz, po Hoffmanu (1975), započinje da se dešava, već tokom druge godine kada dete počinje da shvata da i drugi ljudi imaju svoja mentalna stanja (misli, percepciju i osećanja), drugačija od njegovih vlastitih, a neki autori ga nazivaju "teorija razuma".

Turiel (1983) je empirijski ustanovio da su deca, čak pre uzrasta od četiri godine u stanju da naprave razliku između moralnosti i konvencije. Konvencija je definisana kao bihejvioralna uniformnost koja služi da harmonizuje socijalne interakcije i, sama po sebi je određena socijalnim sistemom. Npr. u većini škola konvencija je da se učiteljica oslovljava prezimenom, a ne imenom. Postupci tog tipa su arbitrarni i mogu biti promenjeni, ako se postigne konsenzus. Ustanovljeno je da deca razumeju logiku konvencije. Kada je Turiel (1983), na primer, pitao decu da li bi bilo pogrešno zvati učiteljicu njenim imenom, čak i sasvim mala deca su odgovarala: "ne". Nasuprot tome, moralnost se tiče suđenja o pravednosti, ispravnosti, pravilnosti i dobrobiti, o tome kako bi ljudi trebalo da se ponašaju jedni prema drugima, bez obzira na socijalni kontekst. Smatra se da se takva suđenja pojavljuju direktno iz socijalnih interakcija, uključujući i povređivanje drugih i kršenje njihovih prava.

Turiel (1983) je ustanovio da mlađa deca kao celina gledaju na pravila kao da su više fiksirana, a starija ih bolje razumeju i lakše uhvate smisao koji im leži u osnovi, ali sva deca, već oko četiri godine prave razliku između pravila moralnosti i pravila konvencije. Empirijsku proveru Turelovih nalaza obavio je Blair (1995), polazeći od teze da se kod ljudi, analogno mehanizmu koji je ustanovljen kod životinja (npr. psa), razvija mehanizam inhibicije nasilja (VIM). James Blair (1995) hipostazira da se VIM aktivira uz pomoć neverbalne komunikacije patnje. Mehanizam inhibicije nasilja je, po njegovom mišljenju, preduslov za razvoj tri aspekta moralnosti: a) moralnih emocija (kao što su simpatija, osećanje krivice, kajanja i empatija), b) inhibicije violentnog ponašanja i c) uspešnog pravljenja distinkcije između moralnog i konvencionalnog. Blair je pretpostavio da najopasnijim delinkvenima nedostaje funkcionalni mehanizam inhibicije nasilja, te oni ne prave razliku između moralnih i konvencionalnih prekoračenja pravila ponašanja. U svom istraživanju, istina, nije potvrdio tezu o mehanizmu inhibicije nasilja, ali je dokazao neuspeh ozbiljnih, habitualnih ranih delinkvenata da razlikuju konvencionalno od moralnog i ustanovio da oni smatraju da je u redu da čine moralna prekoračenja i da je za njih to isto kao da ne poštuju konvencionalna pravila. Rani delinkventi, znači, tretiraju moralna pravila kao da su konvencionalna.

Bandurina koncepcija socijalnog učenja moralnosti

Bandura (1977) zastupa gledište da se moralno ponašanje stiče i modifikuje kroz imitativne i opservacione procese učenja, uključujući modele u porodici, ali i moćne uticaje vršnjaka. Nema sumnje da vršnjaci zaista snažno utiču na adolescente. Ali, ne zaboravimo da stepen vršnjačkog uticaja zavisi od individualnog stupnja moralnog razvoja. Vršnjaci mogu imati najsnažniji uticaj na pojedince na konvencionalnom stupnju razvoja, a daleko manji uticaj na prekonvencionalnom i postkonvencionalnom stupnju. A većina maloletnih delinkvenata budućih psihopata, nalazi se na prekonvencionalnom stupnju, što je sugerisao i sam Kohlberg, a što se mora imati u vidu pri oceni Bandurine teza o uticaju vršnjaka na formiranje defektne moralnosti kao podloge za hronično delinkventno ponašanje. Bandurin (1991) pristup moralnosti, zapravo

počiva na tezi o postojanju složenih kognitivnih mehanizama koji se nalaze u osnovi moralnog ponašanja (tzv. samoregulacionih mehanizama). Samoregulacioni mehanizmi funkcionišu u skladu sa situacionim faktorima, na bazi tri operacije: a) ponašanja samo posmatranja (self monitoringa); b) suđenja o ponašanju pod uticajem ličnih standarda i sredinskih okolnosti; i c) afektivne samo-reakcije. Važno je primetiti da Bandurini samoregulacioni kognitivni mehanizmi “ne proizvode invarijantni kontrolni mehanizam unutar jedinke... kao što podrazumevaju teorije internalizacije koje koriste pojmove kao što su savest, ili superego, pojmove koji koriste unutrašnje strukture koje neprestano nadgledaju ponašanje...” (Bandura, 1991).

Po Banduri (1991) u kriminalu maloletnika važnu ulogu ima odsustvo moralnog ponašanja koje nastaje zbog njegovog razdvajanja od moralne kontrole. Do toga dolazi na nekoliko načina: rekonstrukcijom ponašanja (putem moralnog opravdavanja ili eufemističkog označavanja), zamućivanjem uzročnosti (kroz premeštanje odgovornosti ili stvaranja difuzije odgovornosti), ili zanemarivanjem posledica ili stvaranjem pogrešnih predstava o štetnim posledicama (minimiziranjem ili ignorisanjem posledica), pripisivanjem krivice žrtvi, njenim obezvređivanjem i dehumanizovanjem.

Eysenckova koncepcija moralnosti

Eysenck postulira tezu da je moralnost faktor nižeg reda, preciznije modalitet ili jedan od stabilnih indikatora psihoticizma kao bazične dimenzije ličnosti (Eysenck., Zuckerman, 1976). Visok psihoticizam uz izrazitu agresivnost, impulsivnost, traganje za uzbuđenjem, mrzilačko raspoloženje prema ljudima, odsustvo anksioznosti, bezosećajnost i otuđenje, karakteriše i odsustvo moralnih normi i osećanja krivice. Odsustvo moralnosti i s tim u vezi pojava delinkventnog ponašanja, posledica je bilo odsustva disciplinovanja dece, odnosno izostanka procesa uslovljavanja, putem koga se formira savest (shvaćena kao uslovna reakcija straha na pojavu aspekata ponašanja koje je bilo kažnjavano), bilo nemogućnosti formiranja savesti (tj. uslovnog refleksa) zbog karakteristične

bazične strukture ličnosti (koju odlikuju visoki ekstraverzija, neuroticizam i psihoticizam) ili postojanja negativnih socijalizacijskih uticaja.

Odgovarajući na pitanje zašto se ljudi ponašaju kriminalno, Eysenck (1998) kaže da je tako postavljeno pitanje, sasvim pogrešno, jer se u njemu zanemaruje lanac uzročnosti i "stavljaju kola ispred konja". On tvrdi: "Savršeno je racionalno da se čovek ponaša u vlastitom interesu i da uzima šta god da zaželi ili mu treba. Bebe i mladi ljudi sigurno tako i čine, a tako čine i životinje." Stvarno pitanje je pre: "Zašto se većina nas ponaša na socijalno poželjan način?", ali "nije lako da se na nje-ga odgovori". Jedan od odgovora bio bi: "Zbog policajaca sa pali-cama i sudije na klupi, ali nije u tome smisao, iako je to delimično tač-no". Eysenck sugerše da se mi u stvari ponašamo dobro "da ne bismo imali nevolje zbog svoje savesti". Međutim, priroda i poreklo "misterije savesti" su u kontekstu Eysenckove teorije sasvim različiti u odnosu na konvencionalno, psihoanalitičko ili religiozno značenje te reči.

Savest je, smatra Eysenck, uslovljeni odgovor stečen prema Pavlovlje-vim principima klasičnog uslovljavanja. Svaki put kada prekoračimo norme ponašanja kažnjeni smo od svojih roditelja, učitelja, vršnjaka, a kada reagujemo na socijalno prihvatljiv način, mi smo pohvaljeni ili na-građeni. Reakcija sredine služi da potkrepi i osnaži naše dobro ponaša-nje, odnosno socijalno poželjne postupke i da nas navede da ne radi-mo ono što ne treba, što nije poželjno. Ovaj "ogroman iznos uslovljava-nja", konstatuje Eysenck (1998), "mi konceptualizujemo kao savest i ko-ristimo jezik da generalizujemo i povežemo ova različita iskustva".

Zašto onda nalazimo razlike među ljudima u stepenu socijalno prihvatlji-vog ponašanja? Postoje tri mogućnosti koje su uzajamno isključujuće:

1. Nedostajalo je iskustvo uslovljavanja. Zahvaljujući popustljivosti, na primer, roditelji propuštaju da pruže detetu šansu da razvije savest. Po-što ne omogućavaju da dete stekne savest, oni ne ispunjavaju ade-kvatno svoju roditeljsku dužnost. Nedostatak uslovljavanja se dešava i onda kada roditelji, vršnjaci i učitelji ostavljaju dete bez odgovarajućih potkrepljenja;
2. Potkrepljivana su pogrešna, loša iskustva. Neki roditelji podstiču svoju decu da se ponašaju agresivno, da krađu, da se postupaju antisocijalno.

*Zbornik IKSI, 1-2/2006 – D. Radulović
„Savremene koncepcije moralnog razvoja od značaja za prevenciju
maloletničke delinkvencije”, (str. 7-28)*

Takva ohrabrenja i podsticaji su bez sumnje, sada prisutniji nego što bi smeli biti i nego što je podnošljivo i uobičajeno, što se obavezno mora uzeti u obzir u analizi ozbiljnog rasta maloletničke delinkvencije.

3. Treća mogućnost je vezana za prevashodno biološki utemeljena svojstva ličnosti. Niska pobuđenost čini manje verovatnim da se desi uslovljavanje, nego što je to uobičajeno, tako da će maloletnici sa visokom ekstraverzijom i visokim psihoticizmom, izloženi podjednakom iskustvu uslovljavanja kao i oni sa niskom ekstraverzijom i niskim psihoticizmom, imati problem da "sakupe ovo iskustvo u prikladno funkcionisanje savesti". Otuda će oni imati manju otpornost na aktualne izazove i neće otići dalje od naše animalne prirode, već će rano manifestovati antisocijalno i prestupničko ponašanje.

Paradigma uslovljavanja mora se, naravno, posmatrati zajedno sa pomenutom socijalnom realnošću u životu dece, kao što je nedostatak iskustva uslovljavanja ili pogrešno iskustvo uslovljavanja u detetovom životu.

Po Eysencku (1998), roditelji, nažalost, sve više prihvataju filozofiju odgajanja dece u duhu permisivnosti. - Napustili su praksu da se ponašaju kao potkrepljivači socijalno poželjnog ponašanja, pa ne iznenađuje što je antisocijalno i kriminalno ponašanje sada mnogo prisutnije. Društvo svesno izbegava da sprovodi u praksi one mehanizme, koji bi osigurali konformiranje socijalnim normama kod velike većine dece. Otuda je mnogo slabija savest, postala zajednička odlika čitavog društva.

Govoreći o tome šta, za dobrobit društva, psihološke studije mogu učiniti da bi se redukovali delinkvenciju i recidivizam, Eysenck napominje da su resocijalizacija i rehabilitacija kriminalaca kao jedan od glavnih ciljeva krivičnog prava, postale prazne, "ukaljane reči" (Eysenck, 1998), upravo zahvaljujući činjenici da su u praksi ignorisana znanja iz psihologije, pa je tokom 1970-tih godina rašireno uverenje da se ništa ne može učiniti.

Generalno uzevši, smatra Eysenck, (1977), može se konstatovati da je i moderna penalna praksa, obično, u suprotnosti sa onim što bi psiholozi preporučili. Efekti zatvora zavise od istorije uslovljavanja na kriminal i to je do sada manipulisano u smeru koji je većinom garantovao nižu preventivnu korist od hapšenja i zatvaranja. Primera radi, veoma mladi

*Zbornik IKSI, 1-2/2006 – D. Radulović
„Savremene koncepcije moralnog razvoja od značaja za prevenciju
maloletničke delinkvencije”, (str. 7-28)*

prestupnici su nedodirljivi za zakon. Umesto da su kažnjeni, mladi prestupnici su upozoreni nebrojeno puta. Njima se, obično, nekoliko puta izriču druge mere uslovnog oslobađanja kazne (probacije), pre nego što bivaju poslati u zatvor.

Drugim rečima, proces uslovljavanja odigrava se, u takvim okolnostima da nema nikakve efektivne kazne, pa se zapravo učvršćuje kriminalno ponašanje, time što izostaje kazna uprkos neodolevanju kriminalnim izazovima. U tim uslovima (u odsustvu odgovarajuće, pravovremene kazne) nikada, zapravo i nije bilo pokušaja da se izgradi savest, niti će biti moguće da do toga dođe i ako docnije uslede kazne. Stanje, naprotiv, samo postaje još ozbiljnije. Naime, Eysenck smatra da postoji dovoljno dokaza za "latentnu inhibiciju", a ona u suštini govori da, kada uslovni stimulus nije praćen prikladnim bezuslovnim odgovorom, biće mnogo teže da se formira adekvatna veza docnije. Zato preporuka koju daje Eysenck, u ime psihologa, glasi: da, u većini slučajeva, "Treba dati samo jedno upozorenje, posle prvog prestupa, ali da bi, docnije, za sledeći prestup, trebalo da sledi ozbiljna kazna. Današnja limitirana korist od zatvora u rehabilitaciji je razumljiva posledica ranije, pogrešne popustljivosti.

Eysenckovu teoriju su, kada je u pitanju moralno ponašanje, precizirali Flowes i Gray (1998) u svom modelu oslabljenog sistema bihejvioralne inhibicije (BIS). BIS je neurofiziološki sistem čija je uloga da kontroliše reakcije organizma, u situaciji anticipacije kazne ili pojave signala buduće kazne ili u situaciji osujećenja (izostanka nagrada). Prema Flowes i Grayovom modelu, sistem bihejvioralne inhibicije igra presudnu ulogu u nastanku delinkventnog ponašanja, već na maloletničkom uzrastu. Nedostatak kontrole i impulsivnost su posledica neefikasnosti mehanizama inhibicije ponašanja, tj. stvaranja uslovne reakcije straha. Pored ovog sistema, važan je i sistem za kontrolu reakcija na buduće nagrade, nazvan sistem bihejvioralne aktivacije (BAS). Ponašanje maloletnih delinkvenata je uslovljeno u najvećoj meri slabim, dezinhibiranim bihejvioralnim sistemom u potrazi za nagradom. Zbog nesposobnosti BIS pojavljuje se manjkavost anticipatorne anksioznosti i impulsivnost, što govori da je amoral delinkvenata pre rezultat BIS, nego što je posledica impulsivnosti, tj. snažne bihejvioralne aktivacije (BAS).

I-teorija

Objašnjenje moralnog razvoja nudi još jedna, relativno dobro prihvaćena teorija, koju su prvi predložili Sullivan, Grant i Grant (1957), a nazvana je teorija interpersonalne zrelosti. Zahvaljujući naporu Warrena i drugih (1983) god, ona je priznata kao psihološka teorija delikventnog ponašanja. Poznata je i kao I-teorija, pa ćemo je ovde ukratko skicirati. Razvoj ličnosti se, po I-teoriji odvija u sedam stadijuma interpersonalne zrelosti. Važne faze u razvoju amoralna delikvenata su grupisane oko početna tri (1-2, 1-3, i 1-4) stadijuma. Deca i odrasli na nivou zrelosti 1-2, zahtevaju da okolina brine o njima. Druge vide primarno kao one koji ih izdržavaju ili kao isporučioce kazni i nagrada. Nisu u stanju da objasne, razumeju ili predvide ponašanje ili reakcije drugih. Nisu zainteresovani za stvari izvan njih samih, izuzev ako ih opažaju kao pogodan izvor za upotrebu. Na nivou zrelosti 1-3, pojedinci vide svet na previše pojednostavljen način, nisu sposobni da razumeju potrebe, osećanja i motive drugih, ni zašto bi se oni razlikovali od njihovih vlastitih. Socijalno okruženje opažaju samo kao arenu u kojoj se manipuliraju ljudima da bi ostvarila lična korist. Svako je slobodan da manipuliraju svakim drugim. Rani maloletni delikventi se, uglavnom, u moralnom pogledu i ne razvijaju dalje, a Warren upozorava da je manje od 1 % maloletnih prestupnika nepsihopatskog sklopa na nivou interpersonalne zrelosti, odnosno moralnog razvoja, preko 1-3. A taj 1% dostiže sledeći nivo, 1-4 kada se primarno brinu za svoj status i na njih snažno utiču oni koji im se dive. Otuda su posebno podložni uticajima modela, vide stvari dihotomizirano, ili kao dobro ili kao loše, bez ikakvih nijansi između. Zbog rigidnih standarda i pravila skloni su osećanju krivice i samo-kriticizmu, kada ne zadovolje primitivna i rigidna pravila ponašanja. Kao i Kohlbergova teorija, I-teorija dokazuje da je kognitivni razvoj rezultat interakcije između kognitivnih sposobnosti, sa kojima je pojedinac rođen i njegovog iskustva u socijalnom okruženju. Iz ove interakcije maloletnik razvija konzistentan set očekivanja, koji čini širok segment mentalnih komponenti ličnosti. Dobrim delom, teorija interpersonalne zrelosti, zasnovana je na tome, kako pojedinac opaža svet i ljude u njemu. Na ranim stupnjevima razvoja, roditelji i porodična pozadina, igraju važniju ulogu u formiranju očekivanja u međuljudskim interakcijama, a samim tim i na formiranje defektnog morala, kao važnog preduslova za nastanak delikventnog ponašanja u fazi maloletnika.

Koncepcije o inverznoj moralnosti

Među novijim koncepcijama o razvoju moralnosti relevantnim za prevenciju delinkvencije valja pomenuti one koje se baziraju na ideji paranoidno-narcističkog spektra poremećaja ličnosti pri čemu je za ranu delinkvenciju prognostički najrelevantniji psihopatski poremećaj. Tako recimo, Richards (1998) integriše nekoliko različitih gledišta psihopatskog poremećaja i rezultate značajnijih empirijskih istraživanja i predlaže da se psihopatija dijagnostički tretira kao distinktivan takson, lociran unutar spektra paranoidno-narcističkih poremećaja. Poremećaji u tom spektru imaju fenomenološke i bihejvioralne sličnosti zajedničke etiološke veze sa patološkim narcizmom i zajedničko, opšte strukturalno oslanjanje na agresivnost kao centralni organizacioni princip. U najtežim slučajevima u ovom spektru, u slučaju psihopatije, normalno osećanje krivice i adekvatna samoprocena su retke, ako se ikada i dožive. Umesto toga, prisutne su patološke identifikacije sa negativnim agresivnim i destruktivnim uzorima, odricanje objektnih odnosa i to na svesnom nivou i sistem verovanja i vrednosti koji služi kao potpora namerama usmerenim na agresivnost i destruktivnost.

Namera zla ili maliciozno htenje postaje suštinsko, esencijalno za unutrašnju samokoheziju maloletnog delinkventa sa psihopatskim poremećajem. Maloletne delinkvente psihopate se mogu dijagnostikovati na osnovu inverzije normalne savesti u savest koja kažnjava dobre namere, a nagrađuje zle postupke, akcije i intencije (Švrakić i dr., 1991). Takav poremećaj htenja, značajno umanjuje slobodu mladih da „biraју život” nad destruktivnošću.

U integrativnom modelu uvažava se koncept Švrakića i dr. (1991) koji polazi od teze da za razliku od narcističkog poremećaja, superego maloletnih psihopata nije bio zatočen na stupnju superega prethodnika, već je pre u potpunosti razvijeni organizator koji glorifikuje destruktivna ponašanja i kažnjava pozitivna ponašanja. Takav superego je najbolje opisan kao „slika u ogledalu normalnog superega”. Ovim se može objasniti činjenica da identifikacija sa negativnim herojima podržava i povećava samoprocenu kod mnogih antisocijalnih osoba.

*Zbornik IKSI, 1-2/2006 – D. Radulović
„Savremene koncepcije moralnog razvoja od značaja za prevenciju
maloletničke delinkvencije”, (str. 7-28)*

Koncept inverzne savesti maloletnih delinkvenata, tj. savesti koja na-
građuje destruktivne fantazije i akte, jedan je od esencijalnih dijagno-
stičkih indikatora u integrativnom modelu. Dijagnostički relevantni po-
kazatelji takve savesti su represivni odbrambeni mehanizmi, dovoljni
da spreče upliv realnog selfa: projektivne identifikacije i acting out.

Richardsov integrativni model zasniva se na gledištu da je kriminalna
psihopatija semantogenički poremećaj – tj. poremećaj koji se poja-
vљуje na ranom uzrastu iz nerazumevanja i pogrešnog konstruisanja
evaluativnog, afektivnog i u krajnjem, moralnog značenja. Abnormal-
no emocionalno procesiranje, tj. nedostaci u sferi afektivnog učenja,
kao što su izostajanje odgovora straha i oštećeno učenje pasivnog iz-
begavanja (Newman & Wallace, 1993), pojavljuju se rano u životu psi-
hopata i verovatno su rezultat interakcije nasleđa i kvaliteta roditeljske
brige. Ove abnormalnosti kulminiraju u teška, ozbiljna ograničenja u
razvoju konsenzualnog značenja i emocija povezanih sa socijalnim ve-
zivanjem kao što su empatija, vrednosti i moralnost.

Zbog navedenih deficita, takvoj deci nemoguće je da tolerišu emoci-
onalnu i evaluativnu realnost njihovih roditelja i relevantnih drugih,
zbog čega su ona od najranijeg uzrasta obeležena kao nametljiva i
nemilosrdna, pa im se upućuju prekori i sprovode kazne nad njima. Iz
tog razloga, agresivne introjkcije i identifikacije počinju, sve više da
zamenjuju introjkcije i identifikacije zasnovane na idealima roditelja.
To je prvi kritični korak u razvoju inverzne savesti. Ako su, eventualno,
neke identifikacije sa vrednostima roditelja i inkorporirane u najranijoj
fazi, one su docnije podređene inverznoj savesti ili su u potpunosti od-
bačene. Zaokret od modela roditelja vodi ka veličanju modela moć-
nih agresivnih i destruktivnih srodnika, ili osoba izvan porodičnog kruga,
iz grupe vršnjaka, starije omladine i kriminalnih mentora. Na docnijem
uzrastu, uz pomoć operantnog učenja (sticanjem nagrada i predno-
sti), fiksiraju se i učvršćuju mehanizmi manipulativnog ponašanja, vara-
nja i destruktivnosti. Na interpersonalnom nivou svesne, proračunate
prevare i s njima povezan stav prezira prema drugima, zbog uspeha u
varanju i obmanama, počinju da prevladavaju nad drugim vrstama
interakcija maloletnika. Kroz proces projektivne identifikacije, takvi de-
linkventi se čitavog života ponašaju kao da im je posao da varaju,

*Zbornik IKSI, 1-2/2006 – D. Radulović
„Savremene koncepcije moralnog razvoja od značaja za prevenciju
maloletničke delinkvencije”, (str. 7-28)*

omalovažavaju, eksploatišu, proganjaju, muče, terorišu druge, proterujući na taj način, u stvari, sva unutrašnja iskustva koja rezultiraju iz perspektive normalnog: pažnju, brigu, staranje, odgovornost i afektivnu vezanost. Rečju, sve što je za njih nedostižno, neshvatljivo (pogotovu emocionalna vezanost), ali istovremeno provokativno, privlačno, no uvek frustrirajuće i prognano.

3. UMEMO ZAKLJUČKA

Nema sumnje da postoje značajne razlike među ljudima u pogledu individualne involviranosti u kriminal, a one se ne retko manifestuju još na ranim uzrastima (Eysenck, 1977; Momirović, Popović, 2002; Radulović, 2006). Nesporno je da je deo ovih razlika posledica stabilnih varijacija među pojedincima u pogledu njihove sklonosti da se uključe u kriminal. A sklonost pojedinca da se ponaša na nezakonit način povezana je sa određenim kognitivnim i emocionalnim karakteristikama koje umnogome određuju stepen njegove (a) moralnosti (Knežević, 2003; Momirović i dr. 1995). Moralnost je moguće definisati u terminima evaluativne funkcije događaja u svetu (Farrington, 2002; Moffitt, 1993). Ona podjednako uključuje ono o čemu pojedinac brine, o čemu vodi računa i koliko snažno to čini, kako misli da bi trebalo da se odnosi prema drugim ljudima i šta smatra ispravnim, a šta pogrešnim, baš kao i osećanja koja su sa tim povezana kao što su krivica i empatija. Moralnost je primarno rezultat internalizovanih normi i socijalnih veza pojedinca i ona bitno utiče na njegovu sposobnost da ostane otporan prema izazovima da se ponaša nezakonito. Moralnost ima očigledne implikacije na to kako neko još kao dete ili adolescent vidi različite opcije i koju vrstu opcija bi on mogao uzeti u razmatranje. Neka deca i mladi ne bi nikada ili bi veoma retko razmatrali mogućnost da prekrše zakonska pravila; druga ne bi imala problema da o tome razmišljaju, a neka idu dotle da do detalja razrađuju kako da izvedu kriminalne akte. Iz prikazanih savremenih teorija moralnosti vidimo da još ne postoji konsenzus među teoretičarima šta je u osnovi takvih razlika među maloletnicima. Otuda možemo pretpostaviti da bi optimalna strategija prevencije maloletničke delinkvencije morala obuhvatiti sve teorijski identifikovane i empirijski izolovane činioce u razvoju moralno-

sti kod dece i mladih. Uspešni preventivni programi morali bi integrisati biopsihosocijalne varijable iz različitih teorija moralnosti, kako bi se osnažilo delovanje faktora zaštite važnih za dostizanje moralne zrelosti (empatija, orijentacija na druge, regularno potkrepljenje socijalno poželjnog ponašanja i sl.) i oslabilo ili anuliralo delovanje faktora rizika odgovornih za pojavu defektna i inverzne moralnosti (npr. prokriminalni uzori, nedoslednost u disciplinovanju dece, težak temperament i sl.).

LITERATURA

- (1) BANDURA, A. (1977), *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- (2) BANDURA, A. (1991), Social Cognitive Theory of Moral Thought and Action. In: W. Kurtines and Gewitz (Ed.), *Handbook of Moral Behavior and Development*, Hillsdale, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, 45-103.
- (3) BARTOL, C. (1995), *Criminal behavior: A psychosocial Approach*, New Jersey, Prentice Hall.
- (4) BLAIR, R.J. (1995), A cognitive development approach to morality: Investigation the psychopath, *Cognition*, 57, 1-29.
- (5) EYSENCK, H. J., ZUCKERMAN, M. (1976), *Psychoticism*, file:///A:/psychoticism, psychosis and psychopathy. htm. London Hodder/ Stoughton.
- (6) EYSENCK, H.J. (1976), The biology of morality. In T. Linckona, *Moral development and behavior*. New York. Holt, Rinehart and Winston.
- (7) EYSENCK, H.J. (1977), *Crime and Personality*, (sec. ed., first 1964), London: Routledge & Kegan Paul.
- (8) EYSENCK, H.J. (1998), Personality and crime. In: T. Millon, E. Simonsen, M. Briket-Smith and R. Davis, *Psychopathy: antisocial, criminal and violent behavior*, 40-50, New York & London: Guilford Press.
- (9) FARRINGTON, D.P. (2002) Human Development and criminal careers. In M. Mc Guire, R., Morgan & R. Rainer (Eds) *The Oxford handbook of criminology* (657-701) Oxford, Uk, Clarendon Press.

Zbornik IKSI, 1-2/2006 – D. Radulović
„Savremene koncepcije moralnog razvoja od značaja za prevenciju
maloletničke delinkvencije”, (str. 7-28)

- (10) GILLIGAN, C. (1982) *In different voice* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- (11) HAAN, N. (1977), *Coping and defending: process of self – environment organization*. New York. Academic Press.
- (12) HAAN, N. (1978), Two moralities in action contexts: Relations to thought, ego regulation and development, *Journal of Personality and Social Psychology*, 36, 286-305.
- (13) HOFFMAN M. (1977), Sex differences in empathy and related behaviors, *Psychological Bulletin*, 84,712-722.
- (14) HOFFMAN, M.L. (1991), Empathy, Social Cognition and Moral Action. In: W. Kurtines and J. Gewitz (Ed), *Handbook of Moral Behavior and Development*, Hillsdale, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates 275-302.
- (15) KOHLBERG, L. (1984), *The psychology of moral development: Essays on moral development*, (Vol. 2), San Francisko: Harper and Row.
- (16) KNEŽEVIĆ, G. (2003), *Koreni amoralnosti*, Beograd, Centar za primenjenu psihologiju, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Institut za psihologiju.
- (17) MOFFITT., T.,E. (1993), Adolescence – limited and life course – persistent antisocial behavior: A development taxonomy. *Psychological Review*, 1000 (4) 674-701.
- (18) MOMIROVIĆ, K., POPOVIĆ, B.V, HOŠEK, A., VUČINIĆ, B. (1995), Amoralnost i kriminal: Argumenti za jednu odbačenu hipotezu. U: *Moralnost i društvena kriza*, 240-253. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- (19) MOMIROVIĆ, K., HOŠEK, A., RADOVANOVIĆ, D., RADULOVIĆ, D. (1996), Osobine ličnosti recidivista određene pod nelienarnim kanoničkim modelom. U: D. Radovanović, *Psihologija kriminala*. 3, 13-24. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (20) MOMIROVIĆ K., POPOVIĆ, D. (2002), *Psihopatija i kriminal*, Leposavić, Univerzitet u Prištini, Centar za multidisciplinarna istraživanja Fakulteta za fizičku kulturu.
- (21) MORASH, M. (1983), An explanation of juvenile delinquency: The integration of moral reasoning theory and sociological knowledg.

Zbornik IKSI, 1-2/2006 – D. Radulović
„Savremene koncepcije moralnog razvoja od značaja za prevenciju
maloletničke delinkvencije”, (str. 7-28)

In: W.S. Laufer & J.M. Day (Eds) *Personality theory, moral development and criminal behavior*. Lexington, MA: Lexington Books.

- (22) NEWMAN, J.P. WALLACE, J.F. (1993), Psychopathy and cognition. In: P. Kendall & K. Dobson (Eds), *Psychopathology and cognition* (298-349), New York: Academic Press.
- (23) RADULOVIĆ, D., VUČINIĆ, B., GOJKOVIĆ, V. (1997), O stepenu amoralnosti maloletnih i punoletnih delinkvenata, *Časopis za kliničku psihologiju i socijalnu patologiju*, 1-2, str.101-114.
- (24) RADULOVIĆ, D. (2006), *Psihologija kriminala - psihopatija i prestupništvo*, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- (25) RAINE, A. (1993), *The psychopathology of crime: Criminal behavior as a clinical disorder*. San Diego, CA: Academic Press.
- (26) RICHARDS, J. (1993), *Therapy of substance abuse syndromes*. Northvale, NJ: Jason Arson.
- (27) RICHARDS, J. (1998), Evil Intent: Violence and disorders of the Will, In: T. Millon, E. Simonsen, M. Briket-Smith, and R. Davis, *Psychopathy: antisocial, criminal and violent behavior*, 69-94. New York & London: Guilford Press.
- (28) SULLIVAN, C., GRANT, M.Q. & GRANT, J.D. (1957), The development of interpersonal maturity: Application to delinquency, *Psychiatry*, 20, 272-282.
- (29) SULLIVAN, H.S. (1953), *The interpersonal theory of psychiatry*. New York: Norton.
- (30) ŠVRAKIĆ, D., MCCALLUM, K. & POPOVIĆ, M. (1991), Development, structural and clinical approach to narcissistic and antisocial personalities. *American Journal of Psychoanalysis*, 51, (4), 413-432.
- (31) TURIEL, E. (1983), *The development of Social Knowledge: Morality and Convention*, Cambridge: Cambridge University Press.
- (32) VUČINIĆ, B., RADOVIĆ, B., MOMIROVIĆ, K., HOŠEK, A. (1996), Uticaj amoralnosti na intenzitet i modalitete devijantnog i delinkventnog ponašanja. *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo*, 34, 3:5-18.

*Zbornik IKSI, 1-2/2006 – D. Radulović
„Savremene koncepcije moralnog razvoja od značaja za prevenciju
maloletničke delinkvencije”, (str. 7-28)*

- (33) WARREN M.,Q.(1983), Applications of interpersonal –maturity theory of offender populations. In: W.S.Lauffer & J.M.Day (Eds) *Personality theory, moral development and criminal behavior*. Lexington, MA: Lexington Books.
- (34) WIKSTROM., P.O., SIMPSON R.J., Social Mechanisms of Community Influences on Crime and Pathways in Criminality In: B.B. Lahey, T.E. Moffitt, A. Caspi, *Cousis of conduct disorder and Juvenile delinquency*, The Guilford Press, New York London, 118-148.

CONTEMPORARY CONCEPTIONS OF MORAL DEVELOPMENT RELEVANT FOR PREVENTION OF JUVENILE DELINQUENCY

Moral development has very important role in etiology of juvenile delinquency. Results of number empirical studies reliably confirm that the defect moral development (some authors calls it amoral) has the great significance for antisocial and criminal behavior in general, especially for the early delinquency which is one of the best predictor of adult hronically criminal behavior. Nowadays we have no consesus about psychological mechanism which lay upon morality, so we have to take to account various explanations of moral development in order to prevent delinquency successfully. In this article we consider the most important psychological theoretical views of moral development relevant for prevention of juvenile delinquency and criminal in general. Some of them are not present in our literature (Morach's, Haan's, Warren's), nevertheless they are bases for newer theory of delinquency. Successfully prevention programs need to integrate variable from the various conceptions of morality in order to enhace protective factors important for mature moral integrity (empathy, orientation toward others etc) and to reduce risk factors responsible for the defect and inverse morality (procriminal models etc.).

*KEY WORDS: moral development /juvenile delinquency /
psychology explanations*